საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

კავკასიონი

კავკასიონი

კავკასიონი, მთათა სისტემა კავკასიაში. ტერმ. „კავკაზუს" („კავკასიონის" მნიშვნელობით) ყველაზე ადრე ძველბერძნულ წყაროებში იხსენიება. „მთათა ყოველთა ხელმწიფე" – ასე უწოდა კ-ს ბერძენმა დრამატურგმა ესქილემ (დაახლ. ძვ. წ. 525–456). კ-ს იხსენიებს ბერძენი ისტორიკოსი ჰეროდოტე (დაახლ. ძვ. წ. 485–424), მას "კავკასიის მთებს" უწოდებს ბერძენი პოეტი და მეცნიერი აპოლონიოს როდოსელი (დაახლ. ძვ. წ. 295–215). რომაელი მწერალი და სახელმწ. მოღვაწე პლინიუს უ ფ რ ო ს ი (23/24–79) თვლის, რომ სახელწოდება „კ." მოდის სკვითურიდან და ნიშნავს „თოვლივით თეთრს".

კ. მოხსენიებულია ვახუშტი ბატონიშვილის შრომაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა" „კავკასის" („კავკასიის მთის") სახელით. საქართველოში „არიან მთანი დიდროვანნი, რამეთუ ჩდილოთ უძეს კავკასი შავის ზღვიდამ ვიდრე კასპიამდე, რომლისა სიმაღლე დღე ერთისა სავალ, და მარადის მყინვარე უმაღლესთა ზედა... დიან მთისა მისგან მდინარენი იმიერ და ამიერ მრავალნი". "კავკასიონი", როგორც ტოპონიმი, დამკვიდრდა XX ს-ში.

კ. არის კავკასიის ირიბად გადამკვეთი თითქმის სწორხაზოვანი მთაგრეხილი, რ-იც თავისი ბოლოებით (ტამანისა და აფშერონის ნ.-კ-ები) მდებარეობს, ერთი მხრივ, აზოვისა და შავ ზღვებს შორის, მეორე მხრივ, კასპიის ზღვის შუა და სამხრ. ნაწილებს შორის.

კ-ის მთიანეთი ვრცელდება საქართველოს, აზერბაიჯანის და რუს. ფედერაციის სუბიექტების – კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეების, ადიღეს, ყარაჩაი-ჩერქეზეთის, ყაბარდო-ბალყარეთის, ჩრდ. ოსეთის (ალანია), ინგუშეთის, ჩაჩნეთის (იჩქერია) და დაღესტნის ტერიტორიებზე.

კ. მნიშვნელოვანი კლიმატგამყოფია, რ-ის მეოხებითაც სამხრ. კავკასია დაახლ. 3 გრადუსით უფრო თბილია, ვიდრე ამ დამცველი კედლის გარეშე იქნებოდა. მთაგრეხილის მნიშვნელოვან მონაკვეთებზე ის ისტ.-ეთნოგრ. მიჯნასაც ქმნის ჩრდ. კავკასიისა და სამხრ. კავკასიის ხალხთა შორის, თუმცა ზოგან, მაგ. ხევსურეთში, თუშეთში, ხევში, იგი ვერ აბრკოლებს მოსახლეობის განსახლებას.

რელიეფი. კ-ის ოროგრაფიულ ღერძს წარმოადგენს კავკასიონის მთავარი ქედი, რ-იც უწყვეტად ვრცელდება მთათა სისტემის ერთი ბოლოდან მეორემდე. ამ ქედის თხემით კ. იყოფა ჩრდ. და სამხრ. მაკროფერდობებად, რ-თაგან პირველი შედის მდ-ების ყუბანის, თერგის, სულაკისა და სამურის აუზებში, მეორე – ბზიფის, კოდორის, ენგურის, რიონის, -მტკვრისა და მთელ რიგ მცირე მდინარეთა აუზებში. ორივე ფერდობი გართულებულია მეორე თანრიგის ქედებითა და ხეობებით, რ-ებიც ღერძულ ზონაში ქმნიან მაღალმთიან, ხოლო პერიფერიულ ზონებში – საშუალმთიან რელიეფს. ჩრდ. ფერდობის გასწვრივი ქედებია: გვერდითი, კლდოვანი, ანუ კირქვიანი, საძოვრებიანი და ტყიანი, რ-ებიც მთავარი ქედის პარალელურია. გარდიგარდმოა შანის, კიდეგანის, ხევსურეთის, ანდის, ბოღოზის ქედები; სამხრ. ფერდობის გასწვრივი ქედებია: გაგრის, ბზიფის, კოდორის, სვანეთის, ეგრისის, ლეჩხუმისა და რაჭის ქედები; გარდიგარდმოა: ლიხის, ხარულის, ალევის, გუდამაყრის, ქართლისა და კახეთის ქედები. კ-ის ოროგრაფიულ სიმეტრიას არღვევს ჩრდ. ფერდობი, რ-იც უფრო განიერია დაღესტნის ტერიტორიაზე. კ-ის მრავალი მწვერვალის რელიეფი სახეშეცვლილია ძველი ეროზიის, მყინვარული და პერიგლაციალური პროცესების მოქმედებით.

კ-ზე ნაირგვარი გენეზისის რელიეფის ტიპები და ფორმები, აგრეთვე მნიშვნელოვანი მწვერვალები და უღელტეხილებია. ძირითადია ეროზიული რელიეფი, რ-იც შექმნილია ნაირ-ნაირი მორფოსტრუქტურების საფუძველზე და გართულებულია ვულკანური, მყინვარული, პერიგლაციალური, კარსტული და სხვა გენეზისის ფორმებით. არის ეროზიულ რელიეფზე წარმოქმნილი ვულკანური პლატოები, კონუსები, ღვარები. პერიგლაციალურ ფორმათა განვითარების მთავარ კერას წარმოადგენს ყელის ზეგანი. კარსტულ ფორმებს – პოლიეებს, ქვაბულებს, ძაბრებს, მღვიმეებს, კარულ ზედაპირებს – დიდი ფართობი უკავია დას. და ცენტრ. კ-ის სამხრ. ფერდობზე და ჩრდ. ფერდობზე – ყარაჩაიდან დაღესტნამდე. კ-ის ბევრ რეგიონში წარმოქმნილია მინერალური წყაროების მიერ დალექილი ტრავერტინები (თრუსოს ხეობა, ჯვრის უღელტეხილი და სხვ.).

ლ. მარუაშვილი

გეოლოგიური აგებულება. კ. ნაოჭა-შარიაჟული ნაგებობაა (გეოლოგიურ რეტროსპექტივაში – განაპირა ზღვა), კავკასიის ერთერთი მთავარი და რთული აგებულების მქონე ტექტონ. ერთეული. მის შემადგენლობაში გამოიყოფა კავკასიონის მთავარი ქედის ზონა, რ-ის ცენტრ. ნაწილში შიშვლდება კამბრიულამდელი და პალეოზოური ასაკის კრისტალური სუბსტრატი (გნაისები, მიგმატიტები, კრისტალური ფიქლები) და მისი გამკვეთი სხვადასხვა ასაკის გრანიტოიდული ინტრუზივები. მის სამხრ-ით გამოიყოფა ჩხალთა-ლაჰილის, ყაზბეგ-თფანის, მესტია-დიბრარის, ნოვოროსიისკლაზარევსკოეს და გაგრა-ჯავის ზონები. ისინი ძირითადად აგებულია ქვედა და შუაიურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით, ბაიოსური ვულკანოგენურ-დანალექი სერიით და ზედაიურულპალეოგენური ტერიგენული და კარბონატული ფლიშური ნალექებით. მხოლოდ ჩხალთა-ლაჰილის ზონაში შიშვლდება უფრო ძველი – შუა და ზედაპალეოზოური ასაკის სუსტად მეტამორფიზებული ქანები (ე. წ. დიზის წყება).

კ-ის ფარგლებში მდ. თერგის აუზში, აგრეთვე მდ-ების – თეთრი არაგვისა და ქსნის სათავეებში, ფართოდაა გავრცელებული მეოთხეული ასაკის ანდეზიტური, დაციტური და ანდეზიტ-დაციტური ლავური ნაკადები მათი ამომყვანი ვულკ. ცენტრებით.

კ. ხასიათდება მკაფიოდ გამოხატული ასიმეტრიული სტრუქტურით: სამხრეთისკენ გადაბრუნებული იზოკლინური დანაოჭებით მის სამხრ. ფერდობზე და სუსტად დანაოჭებული, ან მონოკლინური აგებულებით ჩრდ. ფერდობზე. მის აღმ. ნაწილში, მდ. რიონის ხეობიდან მდ. ალაზნის აუზამდე, განვითარებულია სამხრეთისკენ მიმართული მსხვილი ტექტონ. ზეწრები (შარიაჟები). ე. გამყრელიძე.

ჰავა. კ-ის ჰავა ცვალებადობს როგორც სიმაღლის მიხედვით, ისე ჰორიზ. მიმართულებით. აბსოლ. სიმაღლის ზრდასთან ერთად ტემპ-რა კლებულობს (საშ. წლ. ტემპ-რა სოხუმში უდრის 15°C, გუდაურში, 2200 მ სიმაღლეზე, 2,1 °C, ყაზბეგის მაღალმთიან მეტეოსადგურზე, 3700 მ სიმაღლეზე, –6,1°C). განსაზღვრულ სიმაღლემდე (2500–3000 მ-მდე) მატულობს ნალექიანობაც. კ-ის დას. ნაწილი გამოირჩევა უხვი ნალექებით (გაგრის ქედზე – 2300 მმ, აჟარაში – 1800 მმ). ზღვისაკენ მიპყრობილი ფერდობების ზოგიერთ ნაწილში ნალექები წელიწადში 3000–4000 მმ აღწევს. აღმ-კენ იგი კლებულობს და საქარ-თველოს სამხ. გზის აღმ-ით თითქმის არსად აღემატება 1800 მმ. კ-ის სამხრ. ფერდობი უფრო ნალექიანია, ვიდრე ჩრდ. ფერდობი. სიმაღლის მატებასთან ერთად მატულობს თოვლის საფრის ხანგრძლივობა (დაბა სტეფანწმინდაში – 104 დღე, თუშეთის ომალოში – 121 დღე, მესტიაში – 134 დღე, ლებარდეში – 164 დღე, ყაზბეგის მაღალმთიან მეტეოსადგურზე – 277 დღე). თოვლის საფრის სისქე მაღალ ადგილებში რამდენიმე მეტრს აღწევს (ლებარდეში – 5 მ, აჩიშხოს მთაზე – 7 მ). ზვავიანობა ახასიათებს ყველა მაღალმთიან და ბევრ საშუალმთიან რ-ნს.

გამყინვარება. დედამიწაზე გლობალურმა დათბობამ კავკასიონზე მყინვარების შემცირება გამოიწვია. 1890–1990 გამყინვარების ფართობი საშუალოდ 29%-ით შემცირდა. მყინვარები ძირითადად თავმოყრილია კ-ის ცენტრ. ნაწილში, აქედან ჩრდ. კალთაზეა დაახლ. 70%. ჩრდ. კალთის ძლიერი გამყინვარება განაპირობა ექსპოზიციამ, ოროგრაფიულმა პირობებმა და სამხრ. კალთიდან ჩრდ. კალთაზე თოვლის გადახვეტამ ქარბუქის დროს. ცენტრ. და დას. კ-ზე გამყინვარება უფრო მძლავრია, ვიდრე აღმ. კ-ზე, რაც გამოწვეულია აღმ-კენ ჰავის კონტინენტურობის ზრდით. უდიდესი მყინვარები თავმოყრილია ცენტრ. კავკასიონზე (ჩრდ. კალთაზე – დიხსუ, ბეზენგი, ყარაუგომი; სამხრეთისაზე – ლეხზირი, ტვიბერი, წანერი). გამყინვარების მძლავრი კერებია: იალბუზი და მყინვარწვერი.

შიგა წყლები. კ-ზე მდინარეული ჩამონადენი მაღალია. მაღალმთიანი ზოლის დას. ნაწილის სამხრ. ფერდობზე (აღმ. აფხაზეთში, დას. სვანეთში და მთიან სამეგრელოში) ჩამონადენის მოდული 80–100 ლ/წმ უდრის ერთ კმ2-იდან. ჩრდ. ფერდობზე და აღმ. ნაწილში იგი ეცემა 30–40 ლ/წმმდე და მხოლოდ კახეთში აღწევს 70 ლ/წმ. კ-ის სამხრ. ფერდობის მთავარი მდინარეებია: შახე, მზიმთა, ბზიფი, კოდორი, ენგური, რიონი (შენაკადებით – ცხენისწყალი, ჯეჯორა, ყვირილა), ლიახვი, ლეხურა, ქსანი, არაგვი, იორი, ალაზანი, ქურმუხისწყალი, ალინჯაჩაი, თურიანჩაი, გოქჩაი, ფირსაათი. ჩრდ. ფერდობის მთავარი მდინარეებია: ყუბანი (შენაკადებით – აფიფსი, ფსეკუფსი, ფშიში, ბელაია, ლაბა, ურუპი, დიდი და პატარა ზელენჩუკი), თერგი (შენაკადებით – ბაქსანი, ჩერეკი, ჩეგემი, ურუხი, არდონი, სუნჯა, ასა, არღუნი), სულაკი (ოთხი მდგენელი ყოისუთი), სამური, ყარაჩაი. მაღალმთიანი ზოლის მდ-ები – ენგური, რიონი, კოდორი, თერგი, ყუბანი, მალტა, ჩერეკი, არღუნი, სულაკი (მისი მდგენელებით) უმთავრესად საზრდოობენ მყინვარებით. მაქს. ხარჯი მათ ზაფხულობით აქვთ. დანარჩენი მდ-ების წყალდიდობა გაზაფხულზეა.

კ-ზე არის მყინვარული (თებერდა, ტობავარჩხილი, ადუედააძიჟი, გორაფი), კარსტული (ცერიქოლი, ერწო), რელიეფის ნგრევით შეგუბებული (რიწა, ამტყელი, ქვედი), ვულკანური (ყელის ზეგნის ტბები) და სხვა გენეზისის ტბები.

კ-ის კირქვულ რ-ნებში მრავლადაა მიწისქვეშა მდინარეები (ამტყელი, თურჩუ, ტობა, შაორა, შარეულა, ბუჯა, ხეორი), დიდდებიტიანი წყაროები, ანუ ვოკლუზები (წაჩხურა, რეჩხი, მჭიშთა, ილორი და სხვ.). მთიანეთი მდიდარია მინერ. წყაროებით, რ-თა უმრავლესობა მიეკუთვნება ცივი ნახშირმჟავა წყლების ტიპს. არის თერმული უნახშირმჟავო (თორღვას აბანო, შატილი) და ცივი უნარხშირმჟავო (რაჭა-ლეჩხუმი, აფხაზეთი და სხვ.) წყლების გამოსასვლელებიც.

ლანდშაფტები. კ-ის ლანდშაფტები ერთმანეთს ცვლის უმთავრესად ვერტ. მიმართულებით და ქმნის კლაკნილსა და გრძელ, ვიწრო ზონებს (სარტყლებს). გარდა ამისა, ლანდშაფტები ცვალებადობს ზღვისგან დაშორების, ფერდობთა ექსპოზიციისა და სხვა

პირობების მიხედვით. ლანდშაფტური ზონების სისტემის შედგენილობა კ-ის სხვადასხვა ნაწილში სხვადასხვაა. გავრცელებულია აგრეთვე აზონალური (მაგ., ვულკანური, კარსტული) ლანდშაფტები. ქვევიდან ზევით გამოხატულია შემდეგი ლანდშაფტი: კოლხური ტიპის შერეული ფოთლოვანი ტყე (მუხა, რცხილა, წაბლი) მარადმწვანე ქვეტყით (შქერი, წყავი, ბზა, ბაძგი) და ლიანებით; წიფლნარი; ნაძვნარ-სოჭნარი; მთის მდელოები; სუბნივალური ჭიუხებისა და ღორღ-ლოდნარების ლანდშაფტი; ნივალური (ჭიუხ-მყინვარებიანი). მდ-ების ლიახვისა და ბაქსანის აღმ-ით ცალკეული რელიქტური ფრაგმენტების სახით გვხვდება მუქწიწვოვანი ტყე. ტყის ზედა სარტყელში, კ-ის სამხრ. კალთებზე, ბატონობს წიფლნარი, ხოლო ჩრდილოეთისაზე – ფიჭვნარი და ფიჭვნარ-არყნარი. კახეთის ტყეებში შემორჩენილია სურო, წყავი, ბაძგი. არის ურთხლისა და ძელქვის რელიქტური კორომებიც (ბაწარის ხეობა, სოფ. ბაბანეურის მიდამოები). აზერბაიჯანსა და დაღესტანში კ-ის ქვედა ზონა ქსეროფიტულ ბუჩქნარს, ტყესტეპსა და სტეპს უჭირავს. სტეპები დაღესტნის შიდა ნაწილში დიდ სიმაღლეებზეც გვხვდება. ლანდშაფტური ზონების საზღვრები აღმ-კენ მაღლდება და ისეთ დონეებზე, რ-ებზეც აფხა-ზეთში ჭიუხ-მყინვარებიანი ლანდშაფტია გაბატონებული, თუშეთსა და აზერბაიჯან-დაღესტანში - ალპ. მდელოები, ხოლო კოლხეთის ტყის დონეზე – სტეპი. აზონალური ლან-დშაფტები განვითარებულია ყელის ვულკ. ზეგანზე. თავისებური პერიგლაციალურ-კარსტული ლანდშაფტია არაბიკის მასივის ალპ. ზონაში, სადაც კარსტულ ძაბრებთან ერთად მუდმივი თოვლ-ყინულის შემცველი მღვიმეები და შახტებიც გვხვდება.

ლიტ.: კავკასიონზე. კრ., შემდგ. დ. ფურცელაძე, რედ. ნ. კეცხოველი, თბ., 1959; მ ა რ უ ა - შ ვ ი ლ ი ლ., კავკასიის ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. 1–3, თბ., 1975–86; ქსე, ტ. 5, თბ., 1980.

ლ. მარუაშვილი

კავკასიონი უმაღლესი მწვერვალები (ზ. დ. 4000 მ ზევით)

იალბუზი 5642 დიხთაუ 5206 ყოშთანთაუ 5152 შხარა 5068 ჯანღა (ჯანღითაუ) 5058 მყინვარწვერი (ყაზბეგი) 5033 პუშკინის პიკი 5033 კატინთაუ 4979 შოთა რუსთაველის მწვერვალი 4860 გისტოლა 4860 თეთნულდი 4858 ჯიმარა 4780 ალექსანდრე ჯაფარიძის მწვერვალი 4700 უშბა 4700 ულუაუზნა 4681 უილფათა 4649 შაუხოხი 4636 ტიხტენგენი 4618 მაილი 4597 აილამა 4547 სალინგინთაუ 4507 თებულოსმთა (დაქუეხი) 4498 სუგანი 4486 ბაზარდუზუ 4466 ჭანჭახი (ჭანჭა-ხისწვერი) 4462 დონღუზ-ბაში 4454 შანი 4452 ჩატინი 4446 ტეპლი 4431 თბილისასწვერი 4429 ბუბა 4419 ადაი-ხოხი 4408 ტიუტიუბაში 4404 ბჟედუხი 4373 შხელდა 4368 ბურჭულა 4365 ჩეგემბაში 4351 ლალვერი 4350 შაურტუ 4350 დოპახი 4338 ლაბოდა 4314 ადიში 4306 ბიჩახი 4291 დიკლოსმთა 4285 პიკი კავკასია 4280 ჯორაშტი 4278 ახიელისმაღალი 4274 კიდეგანისმაღა-ლი 4262 ქომიტო 4261 ალექსანდრე ჯავახიშვილის მწვერვალი 4250 შაჰდაღი 4243 ნამყვამი 4233

იუნომკარათაუ 4225 წურუნგალა 4222 ვაჟა-ფშაველას მწვერვალი 4200 დონოსმთა 4174 გადილი 4162 არხონი 4158 ადალა-შუხგელ-მერი 4151 ბაშილი 4148 სირხიბარზონდი 4148 კენგჩოტი 4142 შალბეზდაღი 4142 ბაშყარა 4129 დიულთიდაღი 4127 სვეტღარი 4118 ცმიაკომხოხი 4117 მუსოსთაუ 4110 ჩაიხოხი 4098 მაისტის მთა (მაისტისმაღალი) 4081 ყუროსწვერი 4071 ასმაში 4057 შინო 4048 დომბაი-ულგენი 4046 ნაზარტაბაში 4037 დაიგა 4019 დეავგაი 4016 ლაჰილი (ლაი-ლა) 4010 გეზევცეკი 4009 ვახუშტის მწვერვალი 4000 თოთი 4000

მნიშვნელოვანი უღელტეხილები

აბანო 2950 აგეფსთა 2604 ადანგე 2299 ალაშთრახუ 2723 ამტყელი 1870 ანატორისღელე 2768 ანდაქი 2887 ანჩხო 2031 არხოტი (არხოტის-თავისღელე) 3287 ატკვერი(ზაგარი) 2642 აძაფში 2497 აწუნთა 3431 აჭავჭარა 1795 ახუკდარა (ახიქუ-დარა) 2072 ბაკხი 2723 ბაშილი (ბაშილ-თაუ) 3448 ბახი 3137 ბახფანდაგი 2925 ბეჩო 3375 ბოგოვათჩოსღელე 2968 გორვაში 3665 გუდამაყარი (ბურსაჭირი) 2369 გუდაუთა 1565 გურძიევცეკი 3349 დათვისჯვარი 2677 დალარი 3291 დამხუცი 2200 დოლრა 3085 დოუ 1390 დურუჯი 2884 ერგზაშირა 2583 ერწო 1790 ვანთლიაშეთი 2441 ვაციწვერი 2910 ზანდარაკი (რკინის ჯვარი) 2758 ზეკარა 3184 თებულო 3342 თოთი 3500 თრუსო 3150 ისართღელე 3461 კალოთანა (კალო-თანისღელე) 2978 კიბიში (კიბე) 3400 კლუხორი 2781 კუშონი 2221 ლაბა 2575 ლაროვანი 3317 ლასხედარი 3500 ლატფარი 2830 ლაჰილი 4000 ლეშყური 3061 ლუხუნი 2675 მაგანა 2555 მამისონი (ჭანჭახი) 2820 მარუხი 2746 მესტია 3750 ნაკრა (დონღუზ-ორუნი) 3203 ნაქერალა 1218 როკა 2995 საყორნე 2835 სახარისღელე 3691 საჯიხვისღელე 3725 ტვიბერი 3607 უთვირი 2714 უკანტბა 2334 უღვირი 1929 ქაჩუ 3552 ღები (ღებივცეკი) 3461 ყადორი 2363 ყელიდა 3036 შახვეტილა 1173 წანერი 3887 ჭაუხი 3338 ხელედი (ხელერდი) 2564 ხიდა 2633 ხიმსა 2467 ჯვარი (გუდაური) 2379